

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті з'ясовано чинники, способи та засоби вербалізації категорії оцінності, специфіку аксіологічно маркованого фразеотворення, визначено групи позитивно- та негативнооцінних ФО, особливості вербалізації їхніх емотивно-оцінних семантичних планів на рівні узуальної фразеопідсистеми й художнього мовомислення, відбиття експресивними ФО етнокультурних конотативних стереотипів.

Ключові слова: аксіологічний потенціал, фразеологізм, емотивно-оцінний компонент, аксіологічна шкала.

Українські мовознавці продовжують виявляти великий інтерес до фразеологічного багатства рідної мови. До сучасних пріоритетних наукових розвідок належать етнокультурний, аксіологічний, когнітивний, психолінгвістичний, ономаціологічний, функційний аспекти, оскільки фразеологія рідної мови, концептуалізуючи фрагменти національної картини світу, репрезентує передусім особливості українського менталітету [4; 7]. Цілком закономірно, що процеси вторинної номінації, на яких ґрунтується явище фразеологізації словосполук, має опертя на аксіологічні виміри, мораль і вірування мовних особистостей, відтворення їхніх етичних орієнтирів та естетичних уподобань. Основні ціннісні орієнтири й тенденції можна простежити через призму двох механізмів фразеологізації, пов'язаних із процесами евфемізації й дисфемізації.

Аксіологічний, когнітивний та національно-культурний аспекти української фразеології стали об'єктом дослідження багатьох мовознавців (Ф. Медведєва, Л. Скрипник, Н. Бабич, В. Ужченка, А. Авксентьєва, М. Алефіренка, Г. Удовиченка, В. Калашника, В. Мокієнка, Л. Коломієць, В. Жайворонка, О. Юрченка, О. Селіванової, Ю. Прадіда, Л. Савченко, О. Назаренко, Д. Ужченка, А. Івченка, Л. Мельник, В. Васильченко, І. Мілева та ін.). Аксіологічний потенціал стійких зворотів виявляється як у фразеографічно фіксованому комплексі, так і в локально обмеженій системі національної мови. Проте вивчення узуальних українських фразеологічних одиниць (далі – ФО) із погляду оцінних параметрів, особливостей емоційних виявів етносу на фрагменти національної картини світу через механізми евфемізації та дисфемізації не можна вважати вичерпаним, оскільки ці проблеми належать до фрагментарно досліджених, що й зумовлює актуальність теми статті.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні чинників, способів та засобів вербалізації категорії оцінності, специфіки аксіологічно маркованого фразеотворення, визначенні груп позитивно- та негативнооцінних ФО, особливостей вербалізації їхніх емотивно-оцінних семантичних планів на рівні узуальної фразеопідсистеми й художнього мовомислення та відбиття експресивними ФО етнокультурних конотативних стереотипів.

Фактичним матеріалом для дослідження слугували позитивно- чи негативнооцінні ФО, зафіксовані у Словнику фразеологізмів української мови (далі – СФУМ) та Словнику української мови в 11-ти томах (далі – СУМ).

У сучасному мовознавстві категорія оцінності вербалізується й виявляється передусім на лексичному та фразеологічному рівнях. Вона характеризується як багатоаспектне явище, що вивчається в різних аспектах: лексичному, фразеологічному, семантичному, граматичному, комунікативному, стилістичному, когнітивному, функційному тощо. Ця категорія належить до найбільш досліджуваних і дискусійних. Природа, основа, засоби вираження категорії оцінності знайшли своє пояснення в працях О. Вольф, В. Говердовського, В. Девкіна, Г. Клауса, В. Кононенка, Т. Космеди, В. Харченко, В. Чабаненка, В. Шаховського та ін.

Сутність оцінності (термін відсутній у лінгвістичних (тлумачних) та енциклопедичних словниках, проте активно вживається в дисертаціях, монографіях та наукових статтях) визначається оцінкою, яка виступає семантичною базою для формування аксіологічних (оцінних) значень. Оцінка виникає внаслідок зіставлення суб'єктів, предметів, явищ, дій, вчинків і т. ін. у найрізноманітніших планах: моральному, етичному, культурному та інших ціннісних координатах комунікантів. До основних елементів структури оцінки належить аксіологічна шкала, що об'єднує різні ознаки, за якими можуть кваліфікуватися референти, і сприймається як асиметрична опозиція «добре» – «погане»: як у батька за пазухою, як один чоловік (одностайно, дружно), вільний козак, ясний сокіл, свій хлопець, бути господарем свого слова – мати порожню макітру на плечах, як Сірко на прив'язі, ложка двогтою в бочці меду, як мерзле горить, зайти в глухий кут.

Асиметричність на аксіологічній шкалі пояснюється характером критерію оцінної кваліфікації:

нормою вважається позитивна оцінка. Так, фрагменти концептуальної картини світу можуть бути поділені мовцем з погляду їхнього ціннісного характеру, наприклад: доб ра і зла, корисності і шкідливості, істини і неправди, естетичного і вульгарного, приємного і неприємного, передбачуваного і несподіваного, нормативного і ненормативного, доцільного і недоцільного, важливого і неважливого тощо, і це «вторинне членування, зумовлене соціально, надто складним способом відображено в мовних структурах» [1, с. 5].

Оцінка є результатом свідомої діяльності, вона передбачає позитивну або негативну позицію суб'єкта щодо оцінюваного об'єкта. Проте фрагменти концептуальної картини світу оцінюються не просто особою, а передусім соціумом, етносом, у якому сформувалися й формуються певні ціннісні орієнтири, параметри, критерії, настанови, що ними керується суб'єкт, відштовхується від них як основи різнотипних вимірів відносно загальноприйнятих соціальних норм.

Денотат, що оцінюється, зіставляється з іншими (однотипними), такими, що не мають певної оцінної кваліфікації, і прирівнюється до норми, стандарту. Таким чином устанавлюється відповідність чи невідповідність визначеному соціумом стереотипові, еталонним нормам і визнається, кваліфікується позитивним чи негативним.

Т. Космеда категорію оцінки характеризує як явище структурно-семантичне, функціональне, прагмасемантичне, що поєднує такі концепти, як схвалення / осуд, згода / незгода, симпатія / антипатія. У мовній картині світу простежується своєрідний зв'язок оцінки з іншими категоріями, насамперед емотивністю. Спостережено зв'язки оцінності з категоріями персональності, темпоральності, простору, узагальненості, визначеності / невизначеності, збірності, множинності, загального, одиничного, особливого [2, с. 8].

Фрагменти довкілля можуть оцінюватися суб'єктом по-різному: від звичайної констатації наявності певних властивостей, ознак, якостей, характерних для нього, до позитивного / негативного ставлення. Відповідно якості, ознаки референта або сприймаються індиферентно, нейтрально, байдуже, тобто ставлення до них кваліфікується як оцінно-нейтральне, а оцінка є нульовою, або дістають схвалення / несхвалення. Аналіз оцінних семантичних планів фразеологізмів української мови засвідчив невелику кількість таких ФО і фактичну відсутність їх в окремих фразеосемантичних групах. Виділена на аксіологічній шкалі нульова оцінка на зразок її лексичних вербалізаторів (нейтральна – *дівчина*, позитивна (меліоративна) – *дівчинонька*, негативна (дерогативна, пейоративна) – *дівчисько*) для фразеологічного фонду менш типова. Три види оцінок репрезентують аксіологічний компонент, який уходить до структури насамперед лексичного значення слова, він належить до обов'язкових її складників. Лексичні одиниці відбивають і характеризують частіше негативні фрагменти довкілля, які людська свідомість помічає швидше, а мова фіксує значно детальніше, старанніше, різноманітніше, а тому слова з негативною оцінною семантикою, оскільки їх більше, членують континуум картини світу на менші відрізки, тобто значно точніше [3, с. 187]. Ці розмисли лінгвіста стосуються і ФО.

Фразеологічні значення, котрі мають нульову оцінність, забезпечують тло, на якому виділяються аксіологічно марковані фразеологізми, напр. : *вилити (випити) душу* (нейтральна оцінка), *бальзам на рану (на душу)* – («слова підтримки або радісна звістка») (позитивна) і *сипати солі (сіть) на рану* – («викликати тяжкі спомини, нагадувати кому-небудь про те, що хвилює; завдавати душевного болю. *Солити рани душі*) (негативна); *добра душа і крива душа; зіймати [важкий] камінь (тягар) з серця (з душі)* («звільняти від того, що гнітить, мучить кого-небудь» (СФУМ, с. 287)), *[як (мов, наче і т. ін.)] камінь з душі (з грудей) спав (звалився, упав і т. ін.)* («кому-небудь стало легко, спокійно; хто-небудь відчуває душевну полегкість, заспокоївся» (СФУМ, с. 461)), *як (мов, ніби і т. ін.) камінь з душі одкотили (зняли)* («хтось допоміг кому-небудь у неприємному, скрутному і т. ін. становищі, врятував від чогось небажаного» (СФУМ, с. 461) і *як (мов, ніби і т. ін.) камінь ліг на душу (на серце)* («кому-небудь дуже важко; хтось перебуває в гнітючому настрої, страждає, переживає і т. ін.» (СФУМ, с. 287)), *з каменем на душі (в грудях)* («у гнітючому, поганому настрої» (СФУМ, с. 286)), *[важкий] камінь давить душу (серце)* («хтось перебуває в гнітючому настрої, дуже страждає, переживає і т. ін., кому-небудь дуже важко» (СФУМ, с. 286)). Як і в лексико-семантичній системі, у царині фразеології негативнооцінні ФО домінують, що відбиває асиметричний характер аксіологічної шкали, на якій нормою зазвичай вважають позитивну оцінку, увага ж мовців зосережена на відхиленнях від норми [4, с. 386].

У ФО з нульовою оцінністю поняття норми зазвичай не виражається семантичними планами компонентів, а належить до експліцитних, прихованих: *зав'язати косу (хустку)* – «1. Вийти заміж, одружитися», «2. Взяти заміж» (СФУМ, с. 240); *обмінати хліб* «дати або дістати згоду на одруження дівчини» (СФУМ, с. 454); *сховатися за спину, на схилі віку (літ, днів), сива борода, до сивої бороди*. Значно виразніший емотивно-оцінний потенціал мають ФО, що містять узуальні експресивні компоненти, напр. : *заварилася каша* «1. Почалася якась складна і клопітна або неприємна справа», «2.

Зчинилася сварка, бійка, сталося цілковите безладдя» (СФУМ, с. 240). Словник української мови фіксує негативне оцінне переносне значення компонента *каша*: «З. перен., розм. Безладна суміш чого-небудь» (СУМ, т. 4, с. 125). Зазначене стосується й дисфемізмів на позначення процесів мовлення – *нести ахінею* (*ахінея* «розм. Нісенітниця, дурниця» (СУМ, т. 1, с. 74), *точити брехні, теревені теревенити, теревені розпускати*. Дисфемістичні фразеологізми спрямовані на викорінення негативних моментів у комунікативних процесах, вони передають негативне емотивно-оцінне ставлення мовців до осіб, що дозволяють собі «кричати, лаючи кого-небудь, висловлюватися грубо»: *на всю пельку* (зі словами кричати, репетувати, дерти роззявляти). Пріоритетні позиції в дисфемізації ФО належать емотивно-оцінним (інколи навіть інвективним) іменниковим компонентам.

В основі оцінної семантики ФО лежить типове, стереотипне етнічне уявлення як про саму людину, так і про все, що пов'язане з її фізичною, моральною, психічною та етичною сутністю. Позитивно (рідше) або негативно (частіше) експресивні ФО оцінюють насамперед саму людину та результати її діяльності, соціальні відносини, гендерні ролі, комунікативні процеси, особливості та способи ведення господарства тощо. Денотативний світ, типові об'єкти і явища довкілля, із якими людина безпосередньо і постійно контактує і які мають для неї суттєве значення, не відбиті на аксіологічній шкалі експресивних ФО. Якщо лексико-семантична підсистема містить невелику кількість експресивних одиниць, що оцінюють явища природи, які також впливають на дії і плани людини, то на рівні фразеології вони оцінені ще більш фрагментарно. Так, незважаючи на досить високий рівень цивілізації та певну незалежність людини від природи, її явища традиційно усвідомлюються як такі, що не підлягають втручанню та оцінюванню, тому у фразеології вони не знайшли своїх вербалізаторів.

Експресивні фразеологізми виявляють виняткову функціональну активність, спроможність посилювати та увиразнювати художні простори, а також виражально-зображальні потенції, властиві емотивно-оцінним чи образно маркованим лексичним одиницям. ФО виступають вагомим засобом емотивно-оцінного взаємодоповнення та опосередкованої актуалізації експресивної семантики художніх контекстів. Уживання в одному контексті експресивної ФО (узуальної або трансформованої (семантично чи структурно-семантично) автором) із лексичними експресивами веде до підсилення й увиразнення емотивно-оцінних семантичних планів (позитивних чи негативних), зумовлює подвоєння зального експресивного смислового наповнення контекстуально зближених одиниць.

Комбінування експресивів різних рівнів властиві насамперед контекстам, у яких першочергового значення набуває вербалізація внутрішнього світу персонажів, інтенцій, пов'язаних із психічною сферою людини, напр.: 1. *Порфира ніби якийсь веселий гедзь укусив: розпалився, пішов комікувати...; Всі знають, який вертун: справді, його і в ступі не влучиш...; То була помилка – найжачивсь Зюзь, – і нічого мені нею довіку очі колотити!...; А тоді на всіх активах ще тебе ж і чихвостять, як Сидорову козу; Зцаніти, зсатаніти йому недовго, раніше поневірявся, натерпівся образ, а тепер ось іншим вгризається в печінки* (Олесь Гончар). У контексті узуальна ФО *в'їстися в печінки*, зазнавши авторської трансформації, набула вищого ступеня експресивності, увиразнила висловлення соціальними та суб'єктивними емотивно-оцінними планами. 2. *Хотілося кинути у вічі шляхетному викрутню: «Їжте, лигайте, гості, мою шинку, але не шинкуйте моїм життям»* (М. Стельмах). Загальноживана ФО *шинкувати кров'ю* («з корисливих міркувань нещадно губити когось» (СУМ, т. 11, с. 454)) зазнала субституції (лексичної заміни) іменникового компонента, що увиразнив її емотивно-оцінний семантичний план. Експресивність усього висловлення продукується ще двома чинниками, що увиразнюють його загальну негативно-оцінну тональність: 1) корінь дієслівного компонента ФО *шинкувати* перебуває в омонімічних зв'язках з іменниковим *шинка*; 2) прикметник позитивної оцінності *шляхетний* («2. Який відзначається високими моральними якостями; який дістав добре виховання; благородний. // Який відзначається витонченістю, досконалістю, елегантністю; вишуканий» (СУМ, т. 11, с. 495)) поєднаний із іменником пейоративної семантики *викрутень*, оцінна природа якого суперечить семантиці прикметника, що сприймається як епітет-оксиморон. 3. *Треба завжди розмежовувати поняття багатства художнього слова і багатослів'я, драматичної концепції і її замітника у вигляді докладного взаємомовчання, коли актори, поставлені в становище двох сполучених посудин, переливають один в одного воду відомостей та результатів, узятих з лексикону поганого сценарію*

(О. Довженко). Йдеться про мову кіно. Порівняймо: *переливати з пустаго в порожнє* («повторювати те саме, ведучи непотрібні або малозмістовні розмови» (СФУМ, с. 495). Широкий контекст умотивовує заміну компонентів *з пустаго в порожнє* узуальної ФО *переливати з пустаго в порожнє* на *один в одного*. Окрім зазначеної субституції, модифікована ФО містить іменниковий компонент *воду*, який актуалізує зв'язки із емотивно-оцінною семантикою іншої узуальної фраземи – *лити воду* («ірон. Говорити або писати некоректно, беззмістовно, нецікаво і т. ін.; вести розмови замість того, щоб робити щось» (СФУМ, с. 336)). Цей компонент увиразнює загальне експресивне значення ФО, яка репрезентує негативне ставлення спільноти до некоректних, беззмістовних і нецікавих для комунікантів (акторів)

розмов. ФО слугує засобом іронічного погляду на фрагменти довкілля, чинником, що спрямований на врегулювання комунікативних процесів загалом. Її компонент використано як маркер, заувагу, коментар автора щодо оцінки відповідної комунікативної ситуації. Використання в одній модифікованій ФО компонентів двох узуальних дає підстави для кваліфікації її семантичної структури як синтезу субституції та контамінації.

Аксіологічний потенціал фразеологізмів експлікується в художніх контекстах, які містять випадки дистантного розташування компонентів ФО чи використання додаткового графічного знака (лапок) із метою надання більшого емотивно-оцінного потенціалу одному з них, напр. : *Можемо [руки підняти] і проти тебе, не таке вже велике ти «цабе», щоб нас лупцювати* (М. Стельмах) (узуальна ФО *велике цабе* – «ірон. поважна, впливова особа» (СУМ, т. 1, с. 319)); *Матіночко моя! Чого-чого тільки вони не обговорять, чийх тільки кісточок вони не поперевертають!..* (Остап Вишня). Узуальна ФО *кісточки (кістки) перемивати (перемити, перетирати)* («займатися пересудами, обмовляти кого-небудь» (СУМ, т. 11, с. 170), окрім дистантної позиції компонентів, зазнала індивідуально-авторської модифікації – субституції.

Отже, фразеологічно вербалізована система знань про ціннісні орієнтири українців репрезентує різні взаємопов'язані аксіологічні рівні інформації. Це насамперед знання про внутрішній, духовний і матеріальний світ людини, оцінка цих світів загалом і їхніх конкретних фрагментів крізь призму етнічної свідомості, культури й аксіологічних стереотипів. Аксіологічна шкала на фразеологічному рівні відбиває специфіку національних цінностей, особливості менталітету, кодується з опертям на емотивно-оцінну сутність семантичних планів узуальних та модифікованих ФО. Вияви аксіологічного потенціалу ФО посилюють художні контексти, де утворюються експресивні семантичні простори шляхом взаємодії ФО між собою та їхніх зв'язків з іншими елементами експресивної підсистеми, що об'єднують конотації, сформовані на індивідуально-авторських ціннісних орієнтирах, уявленнях, емоційній і почуттєвій сферах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
2. Космеда Т.О. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / Т.О. Космеда; Харківський державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди – Х., 2001. – 30 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Academia, 2001. – 208 с.
4. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М.В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – СУМ .
6. Словник фразеологізмів української мови (уклад. В.М. Білоноженко та ін.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с. – СФУМ .
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

REFERENCES

1. Volf, E.M. (1985). *Funkcionalnaja semantica ocenki* [Functional semantics of assessment]. Moscow, Nauka, 228 p.
2. Kosmeda, T.O. (2001). *Aksiologichni aspekty pragmalingvistyky : zasoby vyrazhenna kategoriji ocinky v ukrajinskij ta rosijskij movah*. Avtoref. diss. kand. filolog. nauk [Axiological aspects of pragmalinguistics : means of expressing assessment category in Ukrainian and Russian languages]. Harkiv, 30 p.
3. Maslova, V.A. (2001). *Lingvokulturologija* [Cultural linguistics]. Moscow, 208 p.
4. Skab, M.V. (2008) *Zakonomirnosti konceptualizaciji ta movnoji kategorizaciji sakralnoji sfery* [Patterns of linguistic conceptualization and categorization in sacred sphere]. Chernivci, Ruta, 560 p.
5. *Slovnnyk ukrajinskoji movy* (1970-1980) : v 11 t. [red. I.K. Bilodid] [Ukrainian language dictionary]. Kyiv, Naukova dumka, 1104 p.
6. *Slovnnyk frazeologizmiv ukrajinskoji movy* (2003) [ukl. V.M. Bilonozhenko] [Dictionary of Ukrainian phraseology]. Kyiv, Naukova dumka, 1104 p.
7. Uzhchenko, V.D. (2007). *Frazeologija suchasnoji ukrajinskoji movy* [Phraseology of modern Ukrainian language]. Kyiv, 494 p.

The article reveals factors, ways and means of verbalization of estimation category, the specificity of axiologically marked creating of phrasemes, the groups of PU with positive and negative evaluative meaning, peculiarities of verbalization of their emotional and evaluative semantic plans at the level of usual phraseological subsystem and artistic linguistic thinking, reflection of ethnocultural connotative stereotypes in PU.

Key words: axiological potential, phraseologism (phraseological unit – PU), emotional-evaluative component, axiological scale.

